

законодательной базы государственно-церковных отношений, которая отвечала бы свойственному украинцам представлению о взаимодействии граждан и светской и духовной власти, системе ценностных ориентаций украинской нации и особой роли в этом выборе неотъемлемого элемента гражданского общества – религиозных организаций.

The objectives of this paper are to study the status of religious rights in the Czech Republic at present, which should help to more deeply understand the nature of the relationship between public institutions such as state and church, studying and summarizing the experience of post-socialist countries in the area of church-state relations, and the wording recommendations for improving the legal framework of church-state relations, which correspond to characteristic presentation for Ukrainian citizens and the interaction between secular and spiritual power, the system of value orientations Ukrainian nation and special role in this choice an integral part of civil society – religious organizations.

Стаття надійшла до редколегії 22.10.2013

УДК 323.1

Долгов О. В., ОНУ ім. І.І. Мечникова

ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО АНАЛІЗУ ПРОЦЕСІВ ФОРМУВАННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ КОРДОНІВ

В статті розглянуті основні теоретичні підходи, які існують в політичній науці відносно дослідження процесів формування та еволюції політичних кордонів.

Основні теоретичні підходи, що використовуються для аналізу процесів формування та еволюції політичних кордонів, умовно під-розділяють на традиційні, постмодерністські, евристичні.

До числа традиційних підходів належать історико-картографічний, класифікаційний, функціональний і географо-політологічний. Серед них найбільш розробленим є історико-картографічний підхід, що виходить із принципу історизму, тобто необхідності паралельного вивчення кордонів у просторі і часі. Щоб дати оцінку стійкості кордону і ситуації в прилеглих до нього районах, потрібно досліджувати історію його виникнення і розвитку. У світі мало кордонів, що залишалися незмінними протягом сторіч (класичний приклад – кордон між Францією й Іспанією, зафіксований в XVII ст., який проходить

по Піренеям, і завжди вважався бар'єрним через круті схили і нечисленність зручних для комунікації перевалів). Зазвичай кордони «мандрували», як ріки, змінюючи свій напрямок. Якщо відобразити на карті їх історію, то вийде пучок пересічних, рівнобіжних ліній. Проте, відомо, що чим частіше змінювався кордон, чим більш «молодим» він є, тим більш вагомим є його вплив на життєдіяльність територій та регіональний політичний процес.

Другим принципом цього підходу є виявлення зв'язку між державним устроєм, політичним режимом і зовнішньополітичною орієнтацією держави, з одного боку, і політичними функціями кордону – з іншого. Французький географ Ж. Ансель ще в 1938 р. писав, що не можна вивчати кордон, ігноруючи сутність держави: «Важлива не оболонка, а те, що вона оточує» [1, с. 290].

Третім принципом історико-картографічного підходу є визначення зв'язку режиму і функцій кордону, а часто і самого його позначення зі співвідношенням економічної, політичної і військової міцності сусідніх країн. У захист цього принципу вказує історія, коли сильна держава нав'язувала вигідні їй кордони більш слабкій, або окупувала частину її території. Якщо одна із сусідніх держав економічно сильніше, то господарська взаємодія між ними впливає на склад, напрямок і співвідношення потоків в обидва боки, на політико-економічну ситуацію в прикордонних районах.

Наступними принципами є недосяжність «природних кордонів» і принцип обов'язкового аналізу структури і ретельного картографування етнічного складу, культурних особливостей населення, структури і спеціалізації господарства, природних ресурсів, рельєфу, природи по обидві сторони лінії державного кордону. Тобто, щоб зрозуміти процеси, які відбуваються в прикордонній зоні, потрібно знати, що розділяє кордон, наскільки розрізняється політичний простір країн за фізико-географічною, економічною і соціально-культурною характеристиками. Такий аналіз може надати можливість обґрунтувати політичні домагання держави на територію, довести, що вона є його невід'ємною частиною по історичних, етнічних, природних і інших уявленнях, служити документом для міжнародної комісії з делімітації кордонів [2, с. 303].

Зразком застосування історико-картографічного методу в політологічних дослідженнях є роботи американського дослідника Дж. Мінґи, що присвячені генезису, переміщенню лінії і функціям франко-італійського кордону, а також політичним наслідкам цього. Особливу увагу він приділив змінам цього кордону після Другої світової війни.

Подібний підхід демонструє роботи Р. Хартшорна, який досліджував питання про рівень ідентичності громадян держави і ступінь легітимності лінії політичного кордону [Див. детал.: 3]. Р. Хартшорн зробив висновок, що етнокультурна ідея оформлення політичної нації неможна вважати ключовою.

Іншим підходом до вивчення кордонів прийнято вважати класифікаційний, що має тривалу історію. Британський політик лорд Керзон, розглядаючи морфологію кордонів, розділив їх на астрономічні, математичні і референтні. Керзон також виділяв кордони розділові і контактні. Пізніше були розроблені класифікації, в яких морфологія не відривається від змісту і функцій. Так, найбільш розповсюджені класифікації кордонів по морфології (див. у другому розділі); природним особливостям; походженню, історії і тривалості існування; історичним умовам і послідовності виникнення; функціям.

Про бар'єрну, контактну і фільтруючу функції кордонів писали й вітчизняні географи О. Белов, О. Вітовський, О. Ганжа, М. Гончар, Я. Дашкевич, В. Дергачов, О. Колчев, О. Майборода, О. Новосьолов, Л. Смирнягін та ін. Не всі з означених авторів погоджувалися із тим, що може існувати неполітична історія кордону, як окрема комплексна дисципліна. Ідея про культурні кордони та їх бар'єрні функції взагалі отримала обвинувачення у лженауковості. Проте, більшістю науковців було визначено, що будь-який географічний кордон виконує контактні і бар'єрні функції, питання тільки в їх співвідношенні. Кордон має вибіркочну проникність для деяких потоків (категорій людей, товарів, послуг і т.п.). Іншими словами, кордон фільтрує потоки. Було визначено, що режим і функції кордонів залежать від ідеології, стратегічної мети і економічних можливостей країни. Так, країни з тоталітарними режимами зазвичай формують кордони з вираженими бар'єрними функціями (фронтальні), які мають сакральний характер, з особливим режимом прикордонної зони.

Дослідники визначили багатомірну, багатфункціональну роль кордонів у політичному процесі. Вирізнялися такі функції кордону, як «відокремлення» (дистанціювання однієї етнічної, соціальної чи культурної групи від іншої, збереженні і підтримці розходжень) [4]; «регулювання» (підтримка визначеного економічного режиму, рівноваги на державній території) [5]; «зіставлення» (існування кордонів підтримує у світових відносинах елементи конкуренції, зокрема зіставленням витрат, переваг і вигод виробництва тих чи інших товарів у різних країнах). Важливість саме такої функції кордонів зазначається в працях прихильників світосистемного підходу – І. Валерстайна, Б. Джілса, М. Мелко, В. Рудометофа, Р. Робертсона, С. Сандерсон, Г. Франка, Т. Холл та ін.

Модель можливих прикордонних ситуацій гіпотетичної країни розробив французький дипломат М. Фуше. Він запропонував розрізати кордони між імперіями; імперією і «звичайною» суверенною державою; імперією і державою, що будує власний суверенітет; суверенними державами; суверенною державою і державою, що будується; і між державами, які одночасно знаходяться на етапі будівництва суверенітетів. М. Фуше вважав, що саме існування «імперій» в минулому визначає стійкість фронтальних кордонів. Дана теорія була перевірена після розпаду СРСР, коли фронтальні кордони не зникли там, де політичні рубежі збігалися з культурними, етнічними і лінгвістичними.

Функціональний підхід у вивченні кордонів розвивали кілька поколінь дослідників, загалом у післявоєнний період. Його, зокрема, дотримував у численних працях, присвячених аналізу політичних кордонів, австралійський вчений Дж. Прескотт. Він критикував попередників за незліченні і «марні» класифікації кордонів, за «неакадемічну» упередженість і відзначав, що місце розташування і характер кордонів – результат дії ряду чинників. Він запропонував модель вивчення кордонів – свого роду «матрицю».

Дж. Прескотт вважав, що завданням дослідника, з одного боку, є аналіз впливу на місце розташування, делімітацію і демаркацію кордону різних компонентів ландшафту, до яких він відносив також розміщення природних ресурсів, розселення різних соціальних груп, розподіл по території місць – символів (німецьких цвинтарів часів Першої світової війни у Франції) та ін. З іншого боку, потрібен аналіз впливу кордонів на ландшафт. Природно, що кордон помітно впливає на населення і його культуру, господарство [6]. Мова йде про взаємозалежність процесів формування і легітимації політичних кордонів і природних ландшафтів, які змінюються в процесі використання.

У багатьох роботах прихильників функціонального підходу місце розташування кордону приймається як даність, і увага зосереджується на його проникності для різноманітних потоків в обидва боки і на наслідках існування кордону як бар'єру для комунікацій між прилеглими до нього районами, а також для взаємин між країнами, що межують.

Прикладом роботи, виконаної в традиціях функціонального підходу, є праця англійського вченого Джона Хауза, присвячена кордону між США і Мексикою, як прикладу «асиметричного» політичного кордону, що розділяє найбільш могутню індустріальну державу світу і значно слабшу в економічних відносинах, хоча і теж дуже значну країну Латинської Америки [7]. Дж. Хауз розробив схему

вивчення прикордонних взаємодій і класифікацію трансграничних потоків. Він доводив, що ситуацію в прикордонній зоні визначають структурні економічні і соціальні фактори (трансграничні взаємодії, що залежать від спеціалізації господарства), політична культура й її сприйняття населенням території, суб'єкти політичного життя (політичні еліти, групи інтересів, суспільні рухи, партії) і соціальні інститути. Дж. Хауз розробив типологію можливих трансграничних взаємодій – в області нерухомості, трудових міграцій, руху товарів і капіталів. Він зосередив увагу на нематеріальних факторах – політичній культурі, системі цінностей, міфах і стереотипах, «транскордонному» маніпулюванню суспільною думкою на різних рівнях. Всі ці структурні фактори і взаємодії створюють у прикордонній зоні поле напруженості, що відрізняється підвищеною злочинністю, відносинами залежності, порушеннями громадянських прав, частотою соціальних конфліктів.

Четвертий підхід до вивчення державних кордонів – географо-політологічний. Він формувався скоріше в політології, ніж в географії й ознаменував її зближення з наукою про міжнародні відносини. Для політологів найбільш важливим було вивчити вплив кордонів на стан міжнародних відносин. Серед послідовників такого підходу слід назвати американських дослідників А. Лейпхарта, К. Райта, Дж. Герца, П. Діля. Наприклад, А. Лейпхарт присвятив свою працю дослідженню процесів конституювання єдності у багатоскладовому суспільстві, а саме формам автономії різноманітних етнокультурних чи релігійно-ідеологічних сегментів багатоскладового суспільства. В статті «Відокремлення і розподіл» А. Лейпхарт називає засоби врегулювання питань міждержавних кордонів, які базуються на визначенні статусу та функції внутрішніх кордонів держави, в якій актуальною є проблема неоднорідності населення. Він визначає, що «...федералізм можна вважати «спів-суспільним» методом для багатоскладових суспільств, які є «федеративними», тобто суспільствами, де кожен сегмент зосереджений на певній території та відокремлений від інших, тобто суспільствами, в яких кордони між сегментами співпадають із кордонами між регіонами» [8, с. 78-79]. За А. Лейпхартом, федералізація (і територіальна, і позатериторіальна) – на основі етно-конфесійного чи політико-культурного розмаїття – є перспективним засобом втілення ідеї автономії сегментів та встановлення демократії.

Особливий підхід щодо кордонів у сучасному суспільстві представляє англійський дослідник Р. Дарендорф в роботі «Після 1989 р. Роздуми про революцію у Європі». Він зазначив, що хоча єдиною відповіддю на питання про рівність прав людей є «всесвітньо-

громадянське суспільство» за ідеями І. Канта, проте, поки що його не існує, і тому ми створюємо сурогати – громадянські суспільства, що підперезані кордонами, тобто неповноцінні суспільства, які мають на увазі правила прийняття та виключення, привілеї та обмеження. І все ж таки це найліпше, що в нас є на сьогодні – держави-нації, в яких гарантовані громадянські права...» [9, с. 41]. У Р. Дарендорфа вперше чітко поставлено питання щодо взаємневідповідності ідеї самовизначення, ядром якого стає культурна однорідність, ідеї формування відкритого суспільства – суспільства без кордонів. Р. Дарендорф посилається на Аристотеля: «З абсолютно рівних не постане держава», отже держава-нація – це лише рамка для створення відкритого суспільства, бо надає можливості існуванню «чужака» – однієї з найбільш стародавніх та важливих фігур у людської історії, бо вона змушує людей замислитися про себе, а не просто бути собою. Отже, людям відкритого простору недостатньо свободи, рівності прав, конституційних гарантій, бо це не може обумовити та спрямувати розвиток. І тому глибинні структури та стереотипи мислення – лігатури – спливають хвилями націоналізму та релігійного фундаменталізму, втілюючи гарячковий пошук сенсу. Політичні кордони, таким чином, за думкою Р. Дарендорфа, постають умовою світової інтеграції та створення всевітньо-громадянського суспільства.

Такий погляд є типовим для традиційного позитивізму, де простір розглядається як незалежний об'єкт, який лише через систему причинно-наслідкових зв'язків впливає на соціальні явища.

Таким чином, ще в 80-х роках ХХ століття стало зрозумілим, що політичний аналіз кордонів потребує свіжих теоретичних підходів і відновлення. Новий погляд на кордони обумовлений глобальними світовими процесами, ростом ролі і значення діяльності наднаціональних організацій, зростанням активності регіональної самосвідомості і територіальної ідентичності. Звичайно, що кордони не можна вивчати тільки на рівні країни. Тому ситуація в прикордонній зоні не пояснюється лише особливостями кордону між двома країнами, важливо місце кордону у системі світових кордонів. Так, бар'єрна функція кордону сильніше, якщо вона розділяє військово-політичні чи економічні блоки. Але ліквідація імперій чи військово-політичних блоків не ліквідує територіальних стереотипів особистісної ідентифікації і тому, не зменшує стійкість фронтальних кордонів.

До 90-х років ХХ ст. нагромадилися передумови нової концепції аналізу, при якій значення кордону для життя людей можна визначити тільки за допомогою аналізу його ролі в суспільній свідомості, у людської «територіальності», власної ідентифікації людини з територіями

різного рангу (країною, регіоном, місцевістю) і, у такий спосіб, у розвитку націоналізму як однієї з головних форм територіальної ідеології як основи державного будівництва. Новий підхід спирався на роботи чеського науковця Ф. Барта, англійського політолога Б. Андерсона, фінського дослідника А. Пааси.

Відповідно до поглядів Ф. Барта і його послідовників, національна самосвідомість складається в процесі соціалізації особистості, і людина не народжується з почуттям єдності з групою. Теорію конструктивізму в етнічній ідентичності сформулював російський політолог В. Тішков: етнічні спільноти існують на основі історико-культурних розходжень і є соціальними конструкціями, що виникають і існують у результаті цілеспрямованих зусиль з боку людей і створюваних ними інститутів, особливо з боку держави. Суть цих спільнот складає уявлення, що визнається людьми про належність до спільноти, а також солідарність, яка виникає на її основі; кордони спільнот, утворених на основі культурних характеристик, і зміст ідентичності, рухливі і змінюються історично і ситуативно; заснована на індивідуальному виборі і груповій солідарності, природа соціально-культурних спільнот визначається їх метою і стратегіями: організацією відповідей на зовнішній виклик, загальним контролем над ресурсами і політичними інститутами, забезпеченням соціального комфорту в рамках культурно однорідних співтовариств [Див. детал.: 10, с. 15-43].

Багатоскладова природа ідентичності вибудовується у результаті діалогу і владних відносин між соціальними групами, між соціальною групою і державою та між державами. Особливий розмах процес культурної дивергенції набуває, якщо на службу поставлена державна машина. Політичні еліти, зацікавлені у легітимації, збереженні статусу, що дозволяє їм контролювати ресурси групи. Так, саме в процесі національного і державного будівництва виформовуються нові кордони, прикордонні зони і нові відносини між сусідами.

Отже, вихідним пунктом дослідження сучасних кордонів повинно бути визнання їх порівняно недавніми соціальними конструктами, що споконвічно відтворюються в соціальних уявленнях. Відтак, вивчення кордонів потребує аналізу виникнення й еволюції територіальних ідентичностей.

Досягненням у вивченні політичних кордонів став синтез світо-системної теорії і «післябартівської» теорії територіальних ідентичностей. Світосистемна теорія заснована на класичній тричленній схемі «центр – напівпериферія – периферія». Синтез її основних положень з теорією територіальної ідентичності призводить до того,

що, по-перше, дослідження кордонів здійснюється на трьох територіальних рівнях – глобальному, національному і локальному, і, по-друге, встановлюється відносність понять «центр» і «периферія». Акцент робиться на вивченні місця кордону у системі світових кордонів на різних просторових рівнях [Див. 11].

Всі три рівні доповнюються ще двома – макрорегіональним і регіональним. Прикладом макрорегіональної ідентичності служить самоідентифікація, що зберігається, з «радянськими людьми» мільйонів людей на пострадянському просторі чи макрорегіональна ідентичність у Європі за допомогою встановлення нових фронтирів Європейського Союзу. Інтеграційні процеси призводять до посилення макрорегіональної ідентичності – ослабленню бар'єрних функцій внутрішніх кордонів і посиленню зовнішніх.

Досягненням світосистемного підходу стало розуміння значення локального рівня. Тому сучасність представляє найбільше різноманіття типів, функцій і образів кордонів. Це обумовлено одночасним, взаємсприйнятливим існуванням в взаємозалежному світі наднаціональних інтегрованих надсуспільств, уніфікованої культури і міцної регіональної самосвідомості.

Держава делегує власні функції регіональним і міжнародним організаціям. Інтеграційні угруповання створюються відповідно спільним економічним інтересам країн і з їх належністю до культурних та цивілізаційних регіонів.

Вихідним пунктом досліджень сучасних кордонів стало вивчення виникнення й еволюції територіальних ідентичностей – самоідентифікації людини з соціальною чи територіальною групою. Нові підходи враховують основні можливі версії співвідношення держави і нації, від яких залежить погляд на еволюцію кордонів.

Таким чином, сучасні теоретико-методологічні підходи до вивчення політичних кордонів виходять з неможливості вивчати їх тільки на рівні окремих країн. Зростання функціональної ролі кордонів в політичному процесі потребує визначення місця кордонів локальних територіально-політичних систем у системі світових кордонів. Концепції щодо впливу кордонів на політичне життя сучасних країн виходять з потреби аналізу їх ролі в суспільній свідомості. Сталість ідентифікації людини з територіями різного рангу (країною, регіоном, місцевістю) створює підґрунтя відтворення соціокультурних організаційних форм, які сприяють збереженню цілісності та унікальності суспільства і надають можливість реалізації національно-політичного самовизначення та державного будівництва.

Бібліографічний список

1. Тихонравов Ю. В. Геополитика / Ю. В. Тихонравов. – М. : ЗАО «Бизнес-школа «Интел-Синтез», 1998. – 368 с.
2. Колосов В. А. Геополитика и политическая география / В.А.Колосов, Н. С. Мироненко. – М. : Аспект Пресс, 2001. – 479 с.
3. Hartshorne R. The Functional Approach in Political Geography / Hartshorne R. // Annals of the Association of American Geographers. – 1950. – № 40. – P. 95-130.
4. Антонова И. Ф. Некоторые политико-географические аспекты франко-канадской национальной проблемы / И. Ф. Антонова // Вопросы экономической и политической географии зарубежных стран. – М., 2006. – Вып. 1.
5. Колчев А. Н. Экономико-географическое значение административных границ США / А. Н. Колчев, Л. В. Смирнягин // Вопросы экономической и политической географии зарубежных стран. – М., 2003. – Вып. 3. – С. 24-32.
6. Prescott J.R. Political Frontiers and Boundaries / Prescott J.R. – London, 1987.
7. House J.W. Frontier on the Rio Grande. A Political Geogrpahy of Development and Social Deprivation. – Oxford, 1982.
8. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование / А Лейпхарт ; пер. с англ. под ред. А. М. Салмина, Г. В. Каменской. – М. : Аспект-Пресс, 1997. – 287 с.
9. Дарендорф Р. После 1989 г. Размышления о революции в Европе / Дарендорф Р. – М. : Изд-во «Ad Marginem», 1998. – 246 с.
10. Тишков В. А. Идентичность и культурные границы / В. А. Тишков // Идентичность и конфликт в постсоветских государствах / под ред. М. Олкотт, В. Тишкова и А. Малащенко. – М., 1997. – С. 15-43.
11. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / И. Валлерстайн. – СПб. : Галатея, 2001. – 32 с.

В статье рассмотрены основные теоретические подходы, которые существуют в политической науке в отношении исследования процессов формирования и эволюции политических границ.

In the article basic theoretical approaches which exist in political science in relation to research of processes of forming and evolution of political borders are considered.

Стаття надійшла до редколегії 03.12.2013